

१९८

॥ लीळाचरित्रातील ॥ समाजदर्शन ॥

सुमन बेलवलकर

‘ज्ञानेश्वरी’, ‘लीळाचरित्र’, ‘दासबोध’ अशा प्राचीन ग्रंथांची धार्मिक दृष्टिकोनातून अनेक पारायणे होत असतात तसाच साहित्यिक दृष्टीनेही ह्या ग्रंथांचा आस्वाद घेतला जातो. परंतु ह्या साहित्यकृतींचा सामाजिक दृष्टिकोनातून केलेला विचारही तेवढाच महत्त्वाचा आणि रंजक होऊ शकतो हे फार क्वचित लक्षात घेतले जाते. लीळाचरित्रातील समाजदर्शन या निमित्ताने सुमन बेलवलकर यांनी असा ‘लीळाचरित्रा’चा सामाजिक अंगाने अभ्यास केला आहे.

आपल्या अभ्यासाची दिशा स्पष्ट करताना सुमनताईंनी प्रारंभीच साहित्य आणि समाज यांचा अन्योन्य संबंध स्पष्ट केला आहे. कलानिर्मिती ही एका व्यक्तीच्या हातून होते म्हणून व्यक्तिगत मानली तरी तिचे आविष्कारमाध्यम सामाजिक असते. आस्वादप्रक्रियेतून साहित्याची समीक्षा जन्माला येते. याचा अर्थ साहित्याची निर्मिती, त्याचा आस्वाद आणि समीक्षा यांची मिळून त्या समाजात एक साहित्यिक परंपरा निर्माण होते. अशी समृद्ध साहित्यपरंपरा त्या समाजाच्या सांस्कृतिक परंपरेचे अविभाज्य अंग असते. साहित्यकृतीत संपूर्ण समाजाचे प्रतिबिंब साकार होणे संभव नसते, हे जरी मान्य केले तरी मानवी जीवन, जीवनानुभव आणि समाज हे एकमेकांत गुंतलेले असतात. त्यामुळे समाजचित्रणाशिवाय जीवनचित्रणाला अस्सलपणा प्राप्त होत नाही.

‘लीळाचरित्र’ हा आद्य मराठी गद्य ग्रंथ. चक्रधर स्वामींच्या निर्वाणानंतर त्यांच्या शिष्यांनी सांगितलेल्या आठवणी म्हाइंभटांनी टिपून

ठेवल्या. त्या दृष्टीने हे लेखन धार्मिक हेतूने झालेले आहे. परंतु या आठवणींमधून चक्रधर समाजात वावरत असताना जे जे दिसले, घडले ते ते अपरिहार्यपणे चरित्राचा अविभाज्य घटक म्हणून यात समाविष्ट झाले आहे असे लक्षात येते. त्यामुळे शासकीय व्यवस्थेपासून अन्न-वस्त्र-नाणी, नागरी सोयी-सुविधापर्यंत अनेक सामाजिक संदर्भ वास्तवरूपाने या ग्रंथात उभे राहिलेले दिसतात.

चक्रधर स्वामींचा जीवितकाळ हा उत्तर यादवकाळ आहे. शके ११९६ म्हणजे इ. स. १२७४ मध्ये त्यांचे निर्वाण झाले. त्यानंतर या ग्रंथाची निर्मिती झाली. चक्रधरांनी आपल्या नव्या पंथप्रवर्तनासाठी जवळपास सर्व महाराष्ट्रभर भ्रमण केले. आपल्या धर्ममतप्रसारासाठी ते सर्वसामान्य माणसांमध्ये मिसळत होते. त्यांच्याभोवती मोठा शिष्यवर्ग गोळा झाला होता. त्यामुळेच ‘लीळाचरित्रा’त चक्रधरांचे जीवनचित्र उभे करत असताना तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक परिवेशात ते उभे राहणे स्वाभाविक होते. सुमन बेलवलकर यांनी लीळाचरित्रातील समाजदर्शन या ग्रंथामधून हे संदर्भ अतिशय रंजक पद्धतीने व्यक्त केले आहेत. केवळ अभ्यासकांनाच नव्हे तर सर्वसामान्य वाचकालादेखील कोणत्याही परकीय आक्रमणांपूर्वीच्या महाराष्ट्रातल्या सामाजिक जीवनाचे हे विविधांगी दर्शन वाचणे मनोरंजक वाटेल.

प्रारंभीच्या प्रकरणांमधून ‘लीळाचरित्रा’चा परिचय सुमनताईंनी करून दिला आहे व त्यानंतर तत्कालीन भूगोल, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी सांगून

नंतरच्या प्रकरणांमध्ये लीळाचरित्रामधील विविध लीळांमधून दिसून येणारे धार्मिक जीवन, सामाजिक जीवन, त्या काळातली कोणत्याही परकीय भाषेचे आक्रमण न झालेली शुद्ध मराठी भाषा यांचे विवेचन केले आहे.

‘सामाजिक जीवन’ हे या ग्रंथातले सर्वात विस्तृत आणि सर्वात महत्त्वाचे प्रकरण. या प्रकरणामध्ये सुमनताईंनी अकराव्या शतकातल्या समाजाचे इतके विविध संदर्भ तपशीलवारपणे उदाहरणांसह स्पष्ट केले आहेत की तो सर्व समाज सहजपणे वाचकांच्या नजरेसमोर उभा राहतो. त्या काळातली समाजव्यवस्था, विविध जातींची उतरंड आणि त्यांचे परस्पर आदानप्रदान, त्या काळातील व्यवसाय, शासनव्यवस्था, नगर रचना, चलन व्यवस्था, आहार, कुटुंबव्यवस्था आणि परस्पर नातेसंबंध, रूढी-समजुती आणि प्रथा, त्या काळात स्त्रियांची असलेली स्थिती, वस्त्रप्रावरणे अशा अनेक बाबतींतले वस्तुनिष्ठ पुरावे, ‘लीळाचरित्रा’त सापडतात आणि सुमनताईंनी ते नेमकेपणाने शोधून वाचकांपुढे मांडले आहेत.

हे संदर्भ पुरवताना जागोजागी सुमनताईंनी त्यांवर केलेले भाष्य महत्त्वाचे आहे. ‘लीळाचरित्रा’तून दिसणारा समाज किती बारकाव्यानिशी आपल्यासमोर येतो हे ज्या तपशीलवारपणे सुमनताई सांगतात त्यातून त्यांनी

अतिशय बारकाईने या ग्रंथाचा अभ्यास केला आहे हे दिसून येते. आणि उत्तर यादवकालापासून आजपर्यंत महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात बदल झाले का, झाले असल्यास कोणत्या क्षेत्रात व त्याची काय कारणे या प्रश्नांचा मागोवा आपल्याला घेता येतो.

भाषेचा अभ्यास करणाऱ्यांनाही या ग्रंथाचे महत्त्व वाटावे. कारण ‘लीळाचरित्रा’तल्या भाषासमृद्धीचे विवेचन करणारे एक स्वतंत्र प्रकरण या ग्रंथात आहे. सात शतकांपूर्वीच्या मराठी भाषेचे स्वरूप जाणून घेणे आनंददायीच आहे. परिशिष्टांमध्ये दिलेले त्या भाषेचे विविध नमुने वाचकांना मूळ ग्रंथाच्या वाचनाला उद्युक्त करतात.

अभ्यासपूर्ण ग्रंथ असूनही सोपी, संवादी शैली, उदाहरणांच्या साहाय्याने मुद्दा पटवून सांगण्याची पद्धत, भरपूर संदर्भ आणि परिशिष्टांमधून दिलेली पूरक माहिती यांमुळे लीळाचरित्रातील समाजदर्शन असे भारदस्त शीर्षक असूनही हा ग्रंथ सर्वसामान्य वाचकांनाही गुंतवून ठेवील असा बनला आहे.

किंमत : रु. ४७५.००

मित्रमंडळ सलवलतीत : रु. ३७५.००

महत्त्वाचे ग्रंथ

सुकृदांचे वातावरण संपले. पदवी-पदव्युत्तर परीक्षांचे टेन्शन संपले, आता वाट पाहायची ती नव्याने शाळा-कॉलेज सुरू होण्याची, आणि उत्साही वातवरणात अभ्यासाला सुरुवात करण्याची. विद्यार्थ्यांना उपयुक्त होतील अशा इतिहास-समाजशास्त्र, विज्ञान, भारतीय संस्कृती, साहित्यशास्त्र अशा विविध विषयांना पूरक ठरतील अशी पुस्तके आम्ही प्रकाशित केली आहेत. विविध विषयांवरील ही पुस्तके उत्तम मार्गदर्शक आहेत त्यामुळेच यांतील काही पुस्तके विद्यापीठीय अभ्यासक्रमातही समाविष्ट केलेली आहेत.

मराठी साहित्य : इतिहास आणि संस्कृती

मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासकांना महत्त्वाचा संदर्भग्रंथ म्हणून उपयोगी पडणारा ग्रंथ म्हणजे वसंत आबाजी डहाके यांचा **मराठी साहित्य : इतिहास आणि संस्कृती**. जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत होणाऱ्या घडामोडींनी लोकसमूहाचे मानस घडते आणि त्याचीच साहित्य उपक्रमांमध्ये अभिव्यक्ती होत असते. त्यामुळे साहित्याच्या क्षेत्रात विविध कामे चाललेली असताना जीवनाच्या इतर क्षेत्रांमध्ये कोणकोणत्या घडामोडी होत गेल्या आणि त्यांचा साहित्य क्षेत्रातील कामांशी काही संबंध राहिलेला आहे की नाही, असल्यास कसा आणि कोणता याचा शोध घेण्याच्या विचारांतून आलेले लेखन या ग्रंथात समाविष्ट केले आहे. प्रत्येक प्राध्यापक, ग्रंथालय, महाविद्यालय, वृत्तपत्रसंपादक यांनी आपल्या संग्रहात ठेवावा असा हा ग्रंथ आहे.

रसचर्चेचा विकास ऐतिहासिक क्रमाने करणारे पुस्तक : रसचर्चा

रससिद्धान्त हा भारतीय साहित्यशास्त्रातील एक महत्त्वाचा सिद्धान्त. पद्माकर दादेगांवकर यांनी **रसचर्चा** या ग्रंथातून भरतपूर्व रसचर्चेबरोबरच भरतोत्तर रसचर्चेचाही विचार केला आहे. रसचर्चेवरील इतर पुस्तकांहून

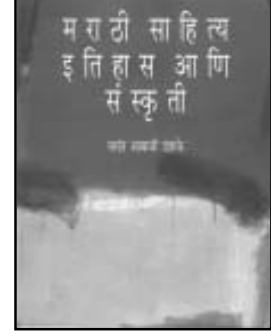
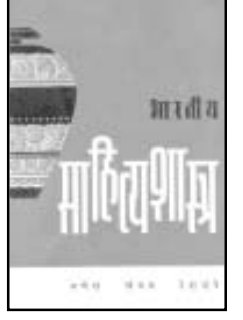
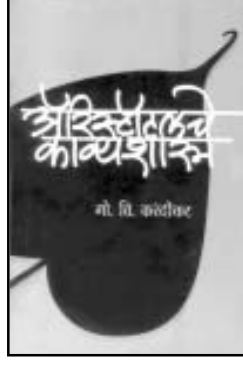
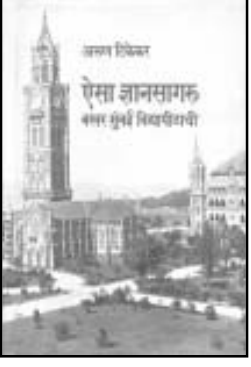
वेगळे असलेल्या ह्या पुस्तकात दादेगांवकरांनी प्रत्येक ठिकाणी मूळ संदर्भ तपासून पाहिले आणि कालौघात त्यात मिसळलेले गैरसमजही दूर केले. रसचर्चेचा विकास ऐतिहासिक क्रमाने कसाकसा होत गेला यावर लेखकाने भर दिला आहे.

प्राचीन मराठी भाषेचा शब्दकोश

प्राचीन, मध्ययुगीन आणि अर्वाचीन असे मराठी भाषेचे तीन महत्त्वाचे टप्पे. आठव्या शतकाच्या प्रारंभापासून चौदाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंतचा काळ मराठीचा मानला जातो. वारकरी आणि महानुभव संप्रदायाच्या उगमामुळे महत्त्वाचे साहित्यही तयार झाले. या साहित्याचे वाचन किंवा अध्ययन करताना तत्कालीन प्रचलित शब्दांचे अर्थ समजणे आज अतिशय कठीण! ज्ञानेश्वर, नामदेव व महानुभव यांच्या साहित्याचा साकल्याने अभ्यास करणाऱ्यांची सोय **A Dictionary of Old Marathi** या शं. गो. तुळपुळे व अँन फेल्डहाऊस यांनी संपादित केलेल्या ग्रंथामुळे झाली. प्रत्येक शब्दाचा रोमन लिपीत उच्चार, अर्वाचीन मराठीतील अर्थ, इंग्रजी भाषेतील अर्थ, जिथे हा शब्द वापरला आहे ते अवतरण, त्याचा संदर्भ तसेच व्याकरणिक संदर्भ असे एकेका शब्दाचे विविधांगी महत्त्व या शब्दकोशात दिले आहे. मराठी बरोबरच अमराठी अभ्यासकांनाही उपयुक्त ठरणारा हा कोश आहे.

भारतीय साहित्यशास्त्रावरचा महत्त्वाचा ग्रंथ

ग. त्र्यं. देशपांडे यांच्या **भारतीय साहित्यशास्त्र** या ग्रंथाचे दोन भाग असून पूर्वार्धात भरतचार्यांच्या नाट्यशास्त्रापासून जगन्नाथ पंडिताच्या रसगंगाधरापर्यंतच्या, म्हणजे ख्रिस्तपूर्व २०० पासून ख्रिस्तोत्तर १७०० पर्यंत सुमारे दोन हजार वर्षांच्या काळात साहित्यशास्त्राचा विकास कसाकसा होत गेला हे त्या त्या कालखंडात होऊन गेलेल्या ग्रंथकाराच्या ग्रंथांतील

विषयाचे चिकित्सक पद्धतीने विश्लेषण करून दाखवले आहे. तर उत्तरार्धात शब्दार्थाचे स्वरूप, अभिधा, लक्षणा व व्यंजना या शक्ती, व्यंग्यार्थ किंवा ध्वनी, रसप्रक्रिया इत्यादी साहित्यशास्त्रातील विषयांचे सविस्तर विवेचन केले आहे. ह्या पुस्तकांचा इंग्रजी भाषेतील अनुवाद Indian Poetics (अनुवादक : जयंत परांजपे) नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे.

ऑस्ट्रॉलचे काव्यशास्त्र आणि संत ज्ञानेश्वरांचा अमृतानुभव

साहित्याच्या अभ्यासकांना संस्कृतमधील भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्राचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त असते त्याप्रमाणेच ऑस्ट्रॉलचे काव्यशास्त्र अभ्यासणेही गरजेचे असते. गो. वि. ऊर्फ विंदा करंदीकरांनी ऑस्ट्रॉलचे काव्यशास्त्र मराठीत आणून अभ्यासकांची मोठी सोय केली आहे. यात त्यांनी लिहिलेले ग्रीक साहित्य, काव्यशास्त्र याविषयीचे प्रदीर्घ प्रास्ताविक मूळ काव्यशास्त्र अभ्यासण्याच्या दृष्टीने फारच उपयुक्त ठरावे. संतसाहित्याच्या अभ्यासकांनाही उपयुक्त ठरणारे संत ज्ञानेश्वर विरचित 'अनुभवामृत'चे संत ज्ञानेश्वरांचा अमृतानुभव ह्या नावाने विंदा करंदीकरांनी अर्वाचीनीकरण केले. अर्वाचीनीकरण करताना केवळ भाषेच्या दृष्टीने हा ग्रंथ आकलनीय कसा होईल यासाठी करंदीकरांनी खास प्रयत्न केले आहेत. जीवनदर्शी ग्रंथ असे या ग्रंथाचे करंदीकरांनी वर्णन केले असून अतिशय सखोलपणे आणि सहज सोप्या शैलीतील हा ग्रंथ आजच्या पिढीला नक्कीच उपयुक्त ठरणारा आहे. दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांचे पुन्हा तुकाराम हे संत तुकारामाच्या अभागांचा सुलभ अर्थ सांगत त्यांचे तांत्रिक विश्लेषण करणारे पुस्तक अशाच प्रकारचे.

महत्त्वाचे समाजशास्त्रीय ग्रंथ

मराठी भाषेच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरणार्या या ग्रंथांबरोबर सामाजिक विज्ञानविषयक महत्त्वाच्या ग्रंथाची ओळख करून देणे आवश्यक आहे. कारण भाषेचा अभ्यास करताना हे ग्रंथ संदर्भासाठी उपयुक्त ठरतात.

बखर मुंबई विद्यापीठाची

मुंबई शहराचा अभिमान असणाऱ्या आणि मुंबई विद्यापीठाचा विद्यार्थी असणाऱ्या प्रत्येकाकडे ऐसा ज्ञानसागर : बखर मुंबई विद्यापीठाची हे पुस्तक असणे आवश्यक आहे. अरुण टिकेकर यांच्या साध्या पण संपन्न शैलीतील The Cloister Pale या पॉप्युलरनेच प्रसिद्ध केलेल्या मूळ इंग्रजी पुस्तकाचा मराठी अनुवाद प्रतिभा गोपुजकर यांनी केला आहे. ह्यात मुंबई विद्यापीठाच्या आजवरच्या वाटचालीचा प्रचंड पट या लेखनातून आणि त्याबरोबरीने दिलेल्या अनेक दुर्मीळ छायाचित्रांतून वाचकांपुढे उलगडत जातो. मराठी आवृत्तीत विद्यापीठाच्या मराठी विभागाविषयीचे प्रकरण समाविष्ट करण्यात आले आहे.

विविध धर्मप्रणालींचा अभ्यास करणारा ग्रंथ

मानवी जीवन आणि परमेश्वराचे अस्तित्व यांविषयी अतिप्राचीन काळापासून मानवाने विविध पद्धतीने विचार केलेला आढळतो. त्यातूनच अनेक धर्म, पंथ आणि विचारप्रवाह निर्माण झाले. या सर्वांचा परामर्श घेणाऱ्या डॉ. रफिक झकारिया यांच्या Discovery of God ह्या इंग्रजी पुस्तकाचा करुणा गोखले यांनी केलेला अज्ञाताच्या ज्ञानासाठी हा मराठी अनुवादही तितकाच परिणामकारक झाला आहे.

श्रेयस् ग्रंथ

या पुस्तकांबरोबरच श्रेयस् ग्रंथ योजनेतील समग्र बालकवी, समग्र केशवसुत, श्यामकान्तची पत्रे, समग्र दिवाकर, लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह हे ग्रंथ साहित्यिक मूल्यांबरोबरच सामाजिक-इतिहासाच्या दृष्टीनेही अत्यंत महत्त्वाचे ठरणार आहेत. शैक्षणिक वर्षाच्या सुरुवातीलाच या सर्व महत्त्वाच्या ग्रंथांची माहिती विद्यार्थीमित्र, ग्रंथपाल, अध्यापकमित्र आणि मराठी भाषेचे एकूणच सर्व अभ्यासक यांना मिळाल्यामुळे अभ्यासक्रमातील पुस्तकांबरोबर संदर्भसाहित्याची एक तयार यादीच आपल्याला उपलब्ध झाली आहे.

आदली पाने

दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे

कवी, कथाकार, नाटककार, अनुवादक आणि चित्रकार असे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व असलेले दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांचा जन्म बडोदे येथील. बडोद्याहून निघणाऱ्या 'अभिरुची' मासिकाचे पुरुषोत्तम आत्माराम चित्रे आणि विमलाबाई यांच्या या मुलावर लहानपणापासूनच वाङ्मयीन संस्कार झालेले. त्यामुळे विद्यार्थीदशेतच 'शब्द' या लघुनियतकालिकातून कवितालेखन आणि साहित्याविषयीचा मूल्यविचार जागृत झाला. १९६० साली दिलीप चित्रे यांचा 'कविता' हा संग्रह प्रकाशित झाला. त्यानंतर १९६० ते १९६३ या काळात इथियोपियात इंग्रजी अध्यापनासाठी गेले असतानाचे अनुभव शिबाराणीच्या शोधातच्या रूपाने १९७१ साली प्रसिद्ध झाले. त्यांचा पहिला कथासंग्रह 'ऑर्फियस' १९६८ साली प्रकाशित झाला. त्यांनी आधुनिक कवितांचे मराठीतून इंग्रजीत अनुवाद केले. त्यांनी संपादित केलेले 'An Anthology of Marathi Poetry' हे पुस्तक प्रकाशित झाले. १९७० नंतरच्या तीन दशकांत चित्रे यांची 'कवितेनंतरच्या कविता', 'ट्रॅव्हलिंग इन अ केज', 'दहा बाय दहा', 'एकूण कविता : १-२-३' असे कवितासंग्रह प्रकाशित झाले. यांतील 'एकूण कविता-१' ला साहित्य अकादेमीचा (१९९२) पुरस्कार लाभला. 'चाव्या', 'तिरकस आणि चौकस', 'शतकांचा संधिकाल' हे लेखसंग्रह, 'मिटू मिटू पोपट' आणि 'सुतक' ही नाटके आणि 'चतुरंग' हे चार लघुकादंबऱ्यांचे संकलन प्रसिद्ध झाले. 'गोदाम' या चित्रपटाचे कथालेखन, दिग्दर्शन व संगीत दिग्दर्शनही त्यांनी केले.

तुकाराम हा चित्रे यांचा आवडता कवी. पुन्हा तुकाराम आणि 'Says Tuka' या दोन ग्रंथांद्वारे तुकारामांची कविता त्यांनी जागतिक पातळीवर नेली. Says Tuka या पुस्तकालाही साहित्य अकादेमीचा (१९९२) पुरस्कार लाभला. दोन साहित्य अकादेमी पुरस्कार मिळवणारे दिलीप चित्रे पहिलेच असावेत. भाषा, समाज व संस्कृती, साहित्य, मुख्यतः काव्य यासंबंधी वेगळी अशी मर्मदृष्टी देऊन चित्रे यांनी लेखन केले. चित्रकलेसंबंधी त्यांनी सातत्याने लेखन केले. लेखनाबरोबर त्यांची उत्कृष्ट रंगचित्रेही तितकीच लोकप्रिय आहेत.

विसाव्या शतकाचा शेवट होत असताना त्यातल्या जागतिक उलथापालथींचा वेध घेत मानवी भवितव्याविषयी चिंतन करणारी 'रविवार सकाळ' मधली गाजलेली लेखमाला शतकांचा संधिकाल या पुस्तकरूपाने वाचकांसमोर आली. त्यातील एक विचारप्रवर्तक लेख 'प्रिय रसिक'च्या वाचकांसाठी.

शतकांचा संधिकाल

नाहीसे होणारे समाज

पश्चिमी साम्राज्यवाद आणि वसाहतवाद जसजसा जगभर पसरत गेला, तसतशी पृथ्वीवरल्या मानवी संस्कृतींची विविधता पाश्चिमात्य देशांतल्या पंडितांना जाणवू लागली. अठराव्या शतकापासून युरोपात प्राच्यविद्येचा अभ्यास होऊ लागला. पुढे जसे भौगोलिक संशोधन करणारे साहसी प्रवासी आफ्रिका, दक्षिण अमेरिका, आशिया, पॅसिफिकमधले द्वीपसमूह, ऑस्ट्रेलिया अशा युरोपियनांना अज्ञात प्रदेशात प्रवेश करू लागले, तसे या 'नव्या' प्रदेशातल्या भाषा, राहणी, चालीरीती, धार्मिक श्रद्धा, परंपरा, कला, वाङ्मय इत्यादी जीवनाच्या सर्वच पैलूंबद्दल कुतूहल वाढू लागले.

आधुनिक मानवशास्त्राची सुरुवात गेल्या शतकाच्या अखेरीला किंवा या शतकाच्या आसपास झाली. इंग्रज मानवशास्त्रज्ञ सर जेम्स फ्रेझर यांनी जगभरच्या संस्कृतींचा तौलनिक अभ्यास करून त्यातून मानवी मनोव्यापारांविषयीची सार्वभौम तथ्ये मांडण्याचा प्रयत्न केला, तर जन्माने पोलिश पण ब्रिटिश नागरिकत्व पत्करलेल्या ब्रॉनिस्लाव मॅलिन्वस्की यांनी मेलानेशियातल्या एका लहान खेड्याचे चार वर्षे व्यक्तिशः अवलोकन करून संशोधन केले आणि दूर अंतरावरल्या विचित्र भासणाऱ्या या आदिवासी जमातीचा सामाजिक संसार कसा चालतो ते दाखवण्याचा प्रयत्न केला. प्रत्यक्ष अवलोकनाचा, संशोधनाचा आणि अभ्यासाचा जो पायंडा मॅलिन्वस्की यांनी पाडला, तो मानवशास्त्राचा एक भाग. तर संस्कृतीच्या तौलनिक किंवा सापेक्ष अभ्यासातून मानवतेच्या सांस्कृतिक व्यवस्थांविषयी निष्कर्ष काढणे ही मानवशास्त्राची दुसरी बाजू.

मागे 'परमेश्वरानंतरचे जग' या लेखांकात अस्तित्वाद्यांविषयी लिहिताना इयॉ पोल सार्त्र आणि मॉरीस मेर्लो पाँती या दोघांचा ओझरता उल्लेख केला होता. यांचा फ्रान्समधला समकालीन क्लॉद लेव्ही स्ट्राऊस हा विसाव्या शतकातला अग्रगण्य मानवशास्त्रज्ञ, किंबहुना मानवतत्त्वज्ञच. लेव्ही स्ट्राऊसने एके ठिकाणी म्हटले आहे, "किरणोत्सर्गी द्रव्यांचं जितकं त्वरित विघटन होतं त्याहीपेक्षा भराभर देशी संस्कृती नाश पावत चालल्यात."

आज पर्यावरणाच्या विध्वंसाविरुद्ध रास्तपणे जगभर आवाज उठवला जातो आहे. मात्र पर्यावरणाशी ज्यांची जीवनशैली एकरूप झालेली आहे, अशा ठिकठिकाणाच्या लोकसंस्कृतींच्या विध्वंसाबद्दल मात्र निषेधाचे इतके तीव्र आवाज उठत नाहीत. आदिवासींबद्दल बोलताना नागरी भारतीय जी भाषा वापरतात ती कळतनकळत वसाहतवादी आणि साम्राज्यवादी मिशनऱ्यांची भाषा असते. आदिवासींच्या भूप्रदेशावर आक्रमण करून तिथल्या नैसर्गिक संपत्तीची लुटालूट करायला आपण जातो. मात्र जणू काय आपला मुख्य उद्देश त्या 'मागासलेल्या बांधवांना माणसांत आणणे' हा आहे, असे आपण भासवतो. इतर माणसांचा विकास करण्याची जबरदस्ती करणारे, परकीय समाजांवर प्रगतीचं ओझं लादणारे, जगज्जेत्यांच्या किंवा प्रेषितांच्या भूमिका वठवणारे लुटारू असतात. भारतात आजही आपण अंतर्गत साम्राज्यवाद आणि वसाहतवाद चालूच ठेवला आहे. युरो-अमेरिकन सांस्कृतिक-आर्थिक साम्राज्यवाद जसा तिसऱ्या जगावर आपली मूल्यं लादतो आहे, तसेच तिसऱ्या जगातले देशी सत्ताधारी वर्ग आपापली मूल्ये आदिवासींवर लादत आहेत.

काही अंशी, मोठ्या संस्कृतींनी लहान संस्कृतींना गिळंकृत करणे,

‘प्रमाण’ भाषांनी बोली भाषांना गिळंकृत करण्याइतकेच स्वाभाविक आहे. सृष्टीतले जीव ज्याप्रमाणे परस्परांचे भक्षण करूनही एक व्यापक, संतुलित जीवनचक्र अव्याहत चालू ठेवतात, त्याचप्रमाणे संस्कृतीचे व्यापक चक्र विविधतेचे संतुलन साधून चालू राहायला हवे. संस्कृतिभक्षणाची आजची प्रक्रिया बेछूट आणि अमर्याद आहे. तिचा तोल साधणे निकडीचे आहे.

मात्र सध्या तशी परिस्थिती दिसत नाही. मूळ देशी संस्कृती भराभरा नाहीशा होत आहेत किंवा व्यापक आणि संमिश्र अशा ‘चालू’ किंवा ‘प्रमाण’ संस्कृतीत सामावल्या जात आहेत. चंगळवादी व्यवस्थेत बाजारपेठा सतत वाढत राहणे आणि आर्थिक उलाढालीचा वेग निरंतर वाढणे श्रेयस्कर मानले जाते. आज आपण माहितीची देवघेव विजेच्या गतीने व्हावी, संगणकाच्या अत्यंत गुंतागुंतीच्या प्रक्रियासुद्धा प्रकाशाच्या वेगाने व्हाव्या अशी साधने निर्माण केली आहेत. दळणवळणाची आणि वाहतुकीची जास्तीत जास्त गतिमान साधने आपण सतत निर्माण करत आहोत. हे सर्व वेळ वाचविण्यासाठी असले तर उलटपक्षी वाचवलेला वेळ कसा घालवायचा ही आधुनिक माणसाची सर्वात बिकट समस्या आहे. बेचैनी, अस्वस्थता, अस्थिरता, असुरक्षितता या चंगळवादी संस्कृतीच्या गतिमान अर्थचक्राला वेग देणाऱ्या प्रेरणा आहेत. त्यांना सतत चेतवणे हे या संस्कृतीचे एक मुख्य कार्य आहे. बेचैनी हाच आपला धर्म आहे. वेगाच्या वेडाने आपण झपाटलो आहोत. सतत बदल आपल्याला हवा आहे.

याउलट नाहीशा होणाऱ्या लोकधर्मात आणि लोकसंस्कृतींमध्ये त्या त्या लोकांनी हजारो वर्षे जोपासलेल्या, वाढवलेल्या आणि टिकवलेल्या कित्येक गोष्टी, कित्येक निर्मिती, कित्येक कला, कित्येक विद्या, कित्येक रहस्ये असू शकतील. मुख्य म्हणजे लोकधर्मात आणि लोकसंस्कृतीत आधुनिक मनुष्याच्या असाध्य मानसिक व्याधींवर कदाचित रामबाण उपाय आढळतील.

भारतातल्या लोकसंस्कृतींची, भारतातल्या नागर अभिजन वर्गाने ऊर्फ शहरी उच्च वर्गाने उपेक्षा केली असली तरी विदेशी अभ्यासकांनी त्यांचा पुष्कळ अभ्यास केलेला आहे. हे अभ्यासक केवळ आपल्या माजी राज्यकर्त्या ग्रेट ब्रिटनमधले नसून फ्रान्स, जर्मनी, वगैरे युरोपियन देशांतले किंवा अमेरिकेतलेही आहेत. मात्र भारतात होणारे बदल इतके झपाट्याने होत आहेत, की आपला अभ्यासविषय आणि त्याचे जिवंत संदर्भ बघताबघता नष्ट होऊन गेल्याचा अनेकांना अनुभव आलेला आहे.

लोकसंस्कृती तर दुबळ्या, अल्पसंख्य आणि आक्रमकांनी घेरलेल्या आहेत. त्यांची गोष्ट वेगळी. पण आपल्या ‘प्रमाण’ देशी परंपरासुद्धा भराभर लोप पावत चालल्यात. स्वयंपाक हे माणसाच्या कुटुंबाचं, जातीजमातीचं, प्रदेशाचं वैशिष्ट्य आवर्जून मांडणारं माध्यम. स्वयंपाकात त्या त्या कुटुंबाची किंवा जातीची परंपरागत स्वाक्षरी असते. ‘आपण’ आणि ‘ते’, ‘आम्ही’ आणि ‘तुम्ही’ यांच्यातले फरक स्वयंपाकावरून सांगता येतात, नव्हे सांगितले जातात. विशिष्ट मसाले, विशिष्ट फोडण्या, विशिष्ट भाजीपाला किंवा फळभाज्या किंवा कंदमुळांना दिलेले प्राधान्य, खास पाकक्रिया कौटुंबिक आणि वांशिक परंपरा म्हणून एका पिढीकडून पुढल्या पिढीकडे जात असतात. मात्र या शतकात भारतातल्या प्रत्येक शहरी घरात तरी या परंपरा

क्रमशः नाहीशा किंवा क्षीण झालेल्या आढळतील. अन्नपाण्यातही आपापली ओळख टिकवण्याची धडपड करणाऱ्या माणसांनी नव्या पदार्थांद्वारा नवी आत्मप्रतिमा स्वीकारलेली आहे. हे बरोबर किंवा चूक ठरवण्याचा कोणालाच अधिकार नाही. मात्र माणसाची सांस्कृतिक आत्मप्रतिमा जगभर बदलते आहे, तिचा हा एक छोटासा तपशील.

आपली सांस्कृतिक आत्मप्रतिमा बदलते आहे, इथवर ठीक आहे. पण हा बदल उत्स्फूर्तपणे आपला आपण घडवतो आहोत, की तो कोटून तरी आपल्यावर लादला जातोय? आणि आपली आत्मप्रतिमा नुसती बदलतेय का साफ पुसून टाकली जातेय? आणखी पन्नासेक वर्षांनी आपल्यापाशी स्वतःला ओळखण्यापुरती तरी संस्कृती शिल्लक उरणार आहे का? हे प्रश्न मात्र भेडसावणारे आहेत.

ज्याला ‘बीन’ म्हणतात ते रूद्रवीणा हे उत्तर भारतीय अभिजात संगीतातले एके काळचे अत्युच्च पदावरले वाद्य. आज हे वाद्य वाजवणारे परंपरागत कलेचे वारस दहासुद्धा निघणार नाहीत! हे वाद्य बांधू शकणारे कारागीर म्हातारे होऊन गेलेले आहेत किंवा मरून गेलेले आहेत. अलीकडेच जे वारले त्या झिया मोईनुद्दीन डागर यांचा एक फ्रेंच शिष्य फिलिप ब्रुगूर ह्यात बीनकरांची यादी बनवत होता. त्याच्याकडून ही गोष्ट समजली.

जेव्हा समाज नाहीसा होतो, तेव्हा त्याच्या ओळखीच्या सर्व खास खुणा एकापाठोपाठ एक पुसटून जाऊ लागतात. मग ती एखाद्या बिर्याणीची पाकक्रिया असो किंवा बीनसारखं वाद्य आणि त्यासाठी रचलेली स्वररचना. प्रत्येक प्रदेशात, संस्कृतीत, परंपरेत असे ‘सांस्कृतिक शोध’ लावले जातात की ज्यांची पेटंट घेता यावीत. पण एखाद्या वाद्याचा जेव्हा वंश खुंटतो, तेव्हा त्या वस्तूबरोबर त्या वस्तूतून निघणारे संगीत, त्या संगीताची संकल्पना करणारे, ते वाद्य वाजवण्याचे तंत्र आणि शैली जोपासणारी माणसे, त्या वाद्याची रचना आणि जडणघडण करणारे कारागीर, ते वाद्य ऐकण्याची रसिकता असणारे श्रोते हे सगळेच एकाच वेळी खलास झालेले असते. म्हणजेच एक पूर्ण व्यवस्था नष्ट झालेली असते.

काही परंपरा पटकन नाहीशा होत असतात, तर काही झिजून आणि झुरत झुरत मरून जातात. बाजारपेठांवर आधारलेल्या आधुनिक अर्थव्यवस्थेत जिचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर करता येईल, जिची विक्री जलद होईल, जिचे वितरण सुलभ असेल अशाच वस्तूच्या उत्पादनाला प्राधान्य दिले जाते. छोट्या छोट्या समाजांच्या संस्कृतिविशिष्ट उत्पादनांना मोठ्या बाजारव्यवस्थेत स्थान मिळणेच अवघड. शिवाय मोठ्या बाजारव्यवस्थेचे वर्चस्व लहान आणि स्वतंत्र उत्पादकांना स्वीकारायला भाग पाडणे म्हणजेच त्यांना मांडलिक किंवा त्याहीपेक्षा बलुतेदारच बनवण्यासारखे झाले.

अशी स्थिती अतिविकसित पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या साम्राज्यात आपल्यासारख्या समाजाची होणार आहे. उलट आपल्या समाजाने आपल्याच लोकसंस्कृतींवर हेच आक्रमण इतक्याच निर्दयपणे चालवलेले आहे. आपला समाज आतून-बाहेरून नाहीसा होतोय. एका प्रचंड आणि बिनचेहऱ्याच्या भावी लोकसंख्येतले आपण अपूर्णाकवजा तुकडे आहोत.

किंमत : रु. ९५.००

मित्रमंडळसवलतीत : रु. ७५.००

मधली पाने

श्याम मनोहर

कथाकार, कादंबरीकार आणि नाटककार अशी तिहेरी ओळख असणाऱ्या श्याम मनोहर यांचा जन्म सातारा येथील. पुणे विद्यापीठातून एम.एस्.सी. ही पदवी मिळवल्यानंतर फिजिक्स आणि इलेक्ट्रॉनिक्स विषयांतून अध्यापन. नववीत असल्यापासून लेखनाला सुरुवात झाली आणि सर्वांत पहिली कथा 'कॉम्पिटिशन' या नावाने प्रसिद्ध झाली. सुरुवातीच्या काळातले त्यांचे 'आणि बाकीचे सगळे' आणि 'बिनमौजेच्या गोष्टी' हे दोन कथासंग्रह आता दोन्ही ह्या संग्रहात एकत्र केले आहेत.

पॉप्युलर प्रकाशनाचा व श्याम मनोहर ह्यांचा संबंध त्यांच्या हे ईश्वरराव, हे पुरुषोत्तमराव या कादंबरीमुळे आला. मानवी संबंधातील परस्परविरोधी अपरिहार्यता व अर्थशून्यता त्यांच्या कादंबरीतूनही व्यक्त होते. त्यानंतर आलेल्या शीतयुद्ध सदानंद ह्या कादंबरीने निरनिराळी रूपे घेऊन रसिकांना रिझवले. याचे नाट्यरूपांतर आणि 'लिमिटेड माणुसकी' हा चित्रपट विशेष प्रभावी ठरले. वाचकाला अस्वस्थ करणाऱ्या कळ ह्या कादंबरीतून कथा-प्रसंग-व्यक्तिचित्रे असे विविधरूपी दर्शन घडवत कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराची परिभाषाच बदलली. त्यानंतरच्या खूप लोक आहेत ह्या कादंबरीने चाकोरीबाहेरची कादंबरी म्हणून प्रसिद्धी मिळवली. उत्सुकतेने मी झोपलो ह्या कादंबरीला तर 'साहित्य अकादेमी' ह्या अत्यंत मानाचा व प्रतिष्ठेचा पुरस्कार लाभला.

समाजाच्या सद्यःस्थितीत आढळणारे अंतर्विरोध, त्यामुळे मानवी संबंधात निर्माण होणारे सामाजिक व वैयक्तिक पातळ्यांवरचे भौतिक आणि आदिभौतिक प्रश्न हा श्याम मनोहरांच्या लेखनाचा गाभा आहे. कादंबऱ्यांबरोबरच हृदय, यकृत, यळकोट, प्रेमाची गोष्ट?, दर्शन आणि लवकरच प्रकाशित होणारे सन्मान हौस ही त्यांची नाटकेही समकालीन समाज व संस्कृती यांच्यापुढे नैतिक प्रश्न उभे करणारी, प्रचलित रूढी, मानवी व्यवहार आणि व्यक्तीच्या वर्तमानाची गुंतागुंत यांचे विश्लेषण करणारी आहेत.

कथा असो, कादंबरी असो वा नाटक, सर्वसामान्य व्यक्तिचित्रणे, दैनंदिन व्यवहारातलेच वाटतील असे प्रसंग आणि यांतून गंभीर आशय व्यक्त करण्याची हातोटी त्यांच्या प्रत्येक साहित्यकृतीतून जाणवते. प्रयोगशील साहित्यकारांचा सन्मान करणारा पहिला 'गंगाधर गाडगीळ साहित्य पुरस्कार' मिळवणारे श्याम मनोहर यांचे एकूणच लेखन मूलभूत आणि संपूर्णपणे 'स्वतंत्र' आहे.

सन्मान हौस ह्या लवकरच प्रकाशित होणाऱ्या नाटकातील दिलेला काही भाग श्याम मनोहरांच्या लेखनातील वेगळेपण दाखविणारा आहे.

आशा : (ठाशीवपणे) तुम्हाला (थोड्या कमी ठाशीवपणे) नोकरीवरून काढून टाकलेय. जा. [सुधारून] जावा.

[छोटी स्तब्धता. बाई टीशर्ट काढते. शबनममधे ठेवते.]

बाई : माजे पैसे द्या.

आशा : कसले पैसे?

बाई : आजच्या कामाचे.

आशा : कसलं काम?

बाई : तुमाला मान द्यायचं.

आशा : केलेस (सुधारून) केलेत का काम?

बाई : माज्या आजच्या कामाचे पैसे द्या.

आशा : तू (सुधारून) तुम्ही काम काहीच केले नाहीय. माझा अपमानच केलाय. एक पैसा देणार नाही.

बाई : माजे पैसे द्या.

आशा : एक पै देणार नाही.

बाई : (ठिय्या मांडत) सायेब येईस्तवर बसून राहीन.

आशा : खुशाल बैस. बसा. साहेब देताहेत पैसे! वाट बघ. बघा.

[आशा वर्तमानपत्र घेऊन वाचत बसते. थोडा वेळ जातो.]

बाई : (कोरड पडलेल्या आवाजात) पाणी.

[आशा बाईला पाणी देते. बाई घटाघटा पिते. आशा वर्तमानपत्र वाचत राहते. बाई नुस्ती बसून. थोडा वेळ जातो. बाई रडू लागते. आशा वर्तमानपत्र बाजूला करून बघते.]

बाई : (रडत) माज्ये पैसे द्या. (जास्त रडत) गरिबाचे पैसे बुडवून काय होणार हाये?

[बाई जास्त रडते. आशा आत जाऊन दहा रुपये आणून बाईला देते. बाई घेते.]

आशा : जा.

[बाई उरलेले पाणी पिते.]

बाई : (घाईने ओठाची लिपस्टिक पुसून, केसांचे फुगे मोडून केस साधे करून) आम्ही अडाणी माणसं. आमाला नाथी हे काम जमनार. सुशिक्षित ठेवा कुनाला. त्याला तरी जमलं का न्हायी कुनास ठावं! (आशाच्या एकदम पाया पडत... आशा दूर होतेय, तरी तिथेच बसून श्लोक म्हणते) अतिपरीचयात अवज्ञा संततगमनात अनादरो भवती । मलयेभिल्लपुरंध्री चंदनतरुकाष्टमिंधनं कुरुते । अति परीचय झाला की अपमान होतो. मलय पर्वतावर चंदनाची खूप झाडे असतात. भिल्ल मुली चंदनाचा सरपण म्हणून उपयोग करतात. चंदनाची किंमत उरत नाही. संस्कृतात लय ज्ञान असतया. (उठून) धुण्याभांड्याची कामं असली तर सांगा. झ्याक करीन ती कामं!

[बाई ताठपणे धपाधप चालत निघून जाते. आशा धाडकन दार लावते. डोके धरून आत जाते. थोड्या वेळाने बेल वाजते. आशा येऊन दार उघडते. आशा आता छान कपड्यात. दिनू ऑफिसातून परतलेला.]

दिनू : (उत्तेजितपणे आशाचे हात हातात घेऊन) अगदी फ्रेश? नव्हा पट्टा? मानाचा सेशन जोरदार झालेला दिसतोय.

आशा : (हात सोडवून घेत, चिडचिडत) मूर्ख होती तुमच्या शिपायाची आई बाई!

दिनू : (पडेलपणे) का? काय झालं?

आशा : (जास्त चिडचिडत) बिनडोक! अशिक्षित! अर्धवट! लिपस्टिक काय लावली! जीनपँट घालणार होती! म्हणे प्रेझेंटेशन दिसले पाहिजे! असल्या मूर्ख बाईला मान देता येतोय! तुम्हांला काही कळत नाही! माझा अपमानच करून गेली. तिचे घाणेरडे वागणे नको झाले. कपडे बदलले म्हणून. [थोडी स्तब्धता]

दिनू : (पडेलपणे) शांत हो. मला सगळं नीट सांग. आधी चहा कर. चहा पित शांतपणे बोलू.

[आशा आत जाते. दिनू बूट काढतो. विचारात कुठेतरी बघत बसून. आशा चहा आणते. दोघे पिताहेत.]

दिनू : आलं लक्षात माझ्या. ती अशिक्षित बाई होती. माझं चुकलंच. आता सुशिक्षित बाई, बाई नकोच, कॉलेजातली एखादी मुलगी लावू. ती बरोबर देईल मान. आणि तिला चांगला पगार देऊ. महिना पाचशे देऊ मग झकत मान देईल.

आशा : मान विकत मिळत नसतो.

दिनू : ही जुनी म्हण आहे. आऊटडेटेड. आता सगळं पैश्यानेच मिळतं. महिना सातशे, हजार रुपये देऊन सुशिक्षित मुलगी लावायची. खूप पैसा आहे आपल्याकडे. रिटायर झाल्यावर प्रॉव्हिडंट फंड, ग्रॅच्युईटी यायचीय. पंधराशे देईन मी पगार. दहा मुली ट्राय करू. एक तरी सापडेलच मान देणारी.

आशा : मला मान नकोय. मला माझ्या अपमानाची परतफेड करायचीय.

[स्तब्धता]

दिनू : (जास्त उत्तेजितपणे) आशडे, आयडिया! आपणच मान देणारी एजन्सी काढायची. व्वा! मान द्यायची एजन्सी! काय अचानक सापडला नवा व्यवसाय! गेले सहा महिने विचार करत होतो, रिटायर झाल्यावर काय करावं? रिटायर व्हायला दोन दिवस उरलेत आणि नवा व्यवसाय सापडला! मान द्यायची एजन्सी! व्वा! लोकांना मान मिळत नाहीय. आपण मान द्यायचा आणि फी घ्यायची त्याबद्दल. मी तुम्हाला मान देतो, तुमी धन द्या. व्वा! मानधन मस्त अर्थ लागला मानधन शब्दाचा! मान घ्या, धन द्या! नवा व्यवसाय. नवा बिझनेस. बिझनेस. अगदी वेगळा बिझनेस.

आशा : मला अपमानाची परतफेड करायचीय. मृत व्यक्तीचा अपमान कसा करायचा, हे हवंय मला.

दिनू : तेही शोधू. तेही शोधू. माणसांना मान हवाय, तसेच अपमानाची परतफेडही हवीय. दोन्ही करू. आधी मान द्यायचे सुरू करू. काय नाव द्यायचं आपल्या एजन्सीला?... सांग, सुचव बरं.

आशा : मृत व्यक्तीच्या अपमानाचंही शोधायचं.

दिनू : शंभर टक्के शोधायचं!... एजन्सीचं नाव काय!... काय द्यावं वाटतेय तुला?

आशा : सन्मान हाऊस! नंदिनी म्हणाली होती ना?

दिनू : व्वा! मस्त आहे हे नाव... सन्मान हाऊस!... पुढे आपण बंगलाही बांधायचाय. तेच नाव. गुड! आता मजकूर लिहूनच काढू. (लिहितो. कागद आशाला दाखवत) कसं वाटतंय?

आशा : (वाचत) सन्मान हौस? (हसते) हौस नव्हे, अहो. हा ऊ स झंजरी ना? मग? हा ऊ स.

दिनू : हा ऊ स!... नाही हौस. हौसच! सन्मान हौस!... हेच बरोबर.

चुकून मी हौस लिहिलं. पण चुकीचंच बरोबर आहे. मानाची हौसच आहेय लोकांना. लोकांना हॉटेलिंगची हौस आहे. अध्यात्माची हौस आहे, सगळी हौसच. सन्मान हौस! व्वा! पुढे... पुढे काय लिहायचे? (विचार करून) काही तरी मस्त लाईन हवी! (दोघे थोडा वेळ विचार करतात, मग लिहितो) आशडे, मस्त लाईन सुचलीय. (वाचून दाखवतो) सन्मान हौसमध्ये सुंदर मान मिळेल! व्वा! सुंदर मान! काय लाईन सापडलीय! सुंदर मान मिळेल!... खाली आपला अँड्रेस, फोन नंबर आशडे, झाली जाहिरातच तयार! वर्तमानपत्रात देऊनच येऊ. चल, आवर... उद्याच्या पेपरात जाहिरात यायला हवी. व्यवसाय सुरू. बिझनेस सुरू. बिझनेस! आशडे, तुला गंमत सांगतो. आमच्या ऑफिसात खेडकर होते. मूळचे धुव्याचे. पाच वर्षांपूर्वी रिटायर झाले. रिटायर झाल्यावर धुव्याला गेले. तिथं त्यांनी एक दुकान टाकलं. बेकरी. परवा आले होते, म्हणत होते, रिटायर झाल्यावर उगाच अध्यात्म, प्राणायाम ह्यांच्या नादी लागू नका. अध्यात्म, प्राणायाम ह्यांनी मुळीच तब्बेत चांगली राहत नाही. तुम्ही पैसा मिळवायचा व्यवसाय करा. व्यवसाय, पुन्हा नोकरी नाही, धंदा... पैसा मिळवण्यासाठी जी धावपळ होते, तोच खरा व्यायाम. तब्बेत व्यायामानेच चांगली राहते. पैसा मिळवण्यात मृत्यूची भीती जाते. गरज नसली तरी पैसा मिळवायचा. पैसा मिळवायची चिंता पॉझिटिव्ह असते. पैसा लाईफफोर्स असतो. माझ्याकडे बघा, म्हणाले खेडकर. आणिक आशडे, खेडकर खरंच चाळिशीतले वाटत होते. टुणटुणीत. अग, त्यांच्या डोक्यावर नवीन केस उगवले होते. आता आपलाही बिझनेस! चल. वर्तमानपत्रात जाऊन जाहिरात देऊ या. बाहेरच जेवू. मजा करू सन्मान हौस सेलिब्रेट करू. (बूट घालत) सुहासला न् नंदिनीला सन्मान हौस काही सांगायचं नाही. त्यांना एकदम बघून चकित करायचं. (उभं राहून) सुहास नंदिनीपेक्षा जास्त पैसा कमवायचा.

आशा : अमेरिकेच्या स्टँडर्डशी काय कॉंपिटिशन जमतेय? छे!

दिनू : छे म्हणून नकोस हं आशडे! येत्या काही वर्षांत आपल्या हयातीत भारत आर्थिक महासत्ता होणाराय. आशडे, आपणही आर्थिक महासत्ता व्हायचं! मंशग... पैसा आल्यावर, आपण आर्थिक महासत्ता झाल्यावर... तू मला बाहेरही, चारचौघांत, शंभर जणांत दिनू म्हण... कोण काही नावे तर ठेवणार नाहीच, उलट मान देतील. मान! आशडे सन्मान हौसची दुसरी एक गंमत आता ह्या क्षणी लक्षात आली बघ. आपण लोकांना मान देणार ना, तर लोक आपल्याकडून मान घेताना आपल्यालाही मान देणार. उद्धटपणे कुणी मान घेत नाही. नम्रपणे मान घेणार. म्हणजे आपल्याला मान देणार. शिवाय धन देणार. पैसाही मिळणार आपल्याला आणि मानही मिळणार. आपण मान मिळण्यासाठी पगार देऊन नोकर ठेवायचे म्हणत होतो, आता उलट पैसे घ्यायचे अन् मान मिळवायचा. व्वा! सन्मान हौस भागणार आपलीच. चल. [दोघे दाराशी.]

आशा : मृत व्यक्तीचा अपमान करायची पद्धत शोधायचीय हं.

दिनू : (दाराच्या कडीवर हात ठेवून) शोधू. शोधूच. सगळं करू. मजा येणाराय आता आपल्या जीवनात. (उत्तेजितपणे) आणिक आशडे, आपल्याला चांगले फॅशनेबल कपडे घेतले पाहिजेत. तुला लिपस्टिक लावावी लागेल. एखाद्या वेळेस जीन पँट टी-शर्टही घालावा लागेल. कस्टमरांना आपण प्रेझेंटेशन झालो पाहिजे. व्वा! आशडे, तू आधुनिक व्हायचंस!

[दिनू दार उघडतो. दोघे बाहेर पडतात.]

[अंधार]

पुढली पाने

श्रीधर शांताराम तिळवे

- एम.ए. (मराठी)
- जाहिरात लेखन आणि दिग्दर्शन

लेखन

कवितासंग्रह ■ एका भारतीय विद्यार्थ्यांचे उद्गार

- क.व्ही.
- डॅकेथलॉन
- स्त्रीवाहिनी

समीक्षा

- टीकाहरण
- मार्गी आणि देशी (पॉप्युलरतर्फे आगामी)

कादंबरी

- आत्मचरित्रातील काल्पनिक क्षण - टची, टचेबल अँड अनटचेबल (सौष्ठव, १९९६ मधून प्रकाशित)

इतर

- 'सौष्ठव' या अनियतकालिकाचे संपादन
- 'चौथी नवता' या संकल्पनेची मांडणी व विस्तार

आगामी

- चिन्हमीमांसा (समीक्षा)
- On Globalization (Philosophy)
- Conversation on Creativity (Economics)
- अफेअर डॉट कॉम (कादंबरी)
- परिवर्तनवादी : महाराष्ट्रीय, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय (वैचारिक)

पुरस्कार

- 'एका भारतीय विद्यार्थ्यांचे उद्गार' या कवितासंग्रहाला 'कवी केशवसुत राज्य पुरस्कार' (१९९२-९३)
- 'क.व्ही.' या कवितासंग्रहास 'सहकार महर्षी शंकरराव मोहिते पुरस्कार' (२००५)
- 'जोशी की कांबळे' या चित्रपटाच्या पटकथेसाठी 'झी गौरव' व 'म.टा. सन्मान' हे दोन पुरस्कार.

बदलत्या काळाची सर्वसमावेशक समीक्षा नितीन भरत वाघ

कुठल्याही समीक्षेची समीक्षा करणे तसे अवघडच, त्यातल्या त्यात बहुप्रसवी, बहुरंगी रंगाढगाची समीक्षा हाताळणे तर अधिकच कठीण. या प्रकारच्या समीक्षेत श्रीधर तिळवेंची समीक्षा मोडते. 'सौष्ठव', 'अभिधा', 'अभिधा नंतर' अशा अनियतकालिकांत मुख्यत्वे करून त्यांची समीक्षा वेळोवेळी समोर आलेली आहे. त्यांची पहिली समीक्षा संहिता 'टीकाहरण' २००० सालाच्या आसपास पुस्तकरूपात उपलब्ध झाली. त्यातल्या चौथ्या नवतेच्या मांडणीमुळे आणि विचारसृष्टीमुळे ती मराठीत आगळी वेगळी होती. ती संहिता नेमाडेंच्या 'टीकास्वयंवर' या मूळ संहितेचा प्रतिवाद होता असे तिळवेंचीच म्हटलंय. तेव्हा आपसूकच त्यांची भूमिका लक्षात येते. तिळवेंच्या समीक्षेचा मुख्य रोख हा आधीच्या साऱ्या विचारधारा मोडीत काढून वा त्यांच्यात आमूलाग्र बदल करून त्यांना आजच्या काळात मांडणे हा आहे. तिळवेंच्या समीक्षेचे सर्वांत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ती अकॅडेमीक नाही, तसेच ती फक्त पुस्तकी वा वाङ्मयापुरतीच मर्यादित नाही. मराठीत क्वचित पाहायला मिळणारी दार्शनिकता आणि अध्यात्मिकता (इथे हिंदू धर्मीय अध्यात्मिकता अपेक्षित नाही तर बुद्धाची निर्वाण संकल्पना अपेक्षित आहे) यांचा समन्वय असणारी ती समीक्षा आहे म्हणून तिचे महत्त्व अधिक आहे.

मला स्वतःला या समीक्षेतला सर्वाधिक भावलंला विचार म्हणजे विश्व एकाच वेळी अनेकावस्थेत असते हा. विश्व हे एकाच वेळी अनेक पातळ्यांत, स्तरांत असते आणि स्तरांत पातळ्यांत अद्वैते, द्वैते, विशिष्टाद्वैते अस्तित्वात येतात आणि नाहीशा होतात. या साऱ्या अवस्था क्षणिक असतात आणि अनुभवाच्याच्या, पाहणाऱ्याच्या दृष्टिकोनावर अवलंबून असतात. त्यामुळे स्वीकार वा नकार हा आनुषंगिक असतो, त्यालाच आपण परिवर्तनाचा नियम असेदेखील म्हणतो (या विचारात जगण्याच्या, बदलाच्या, प्रगतीच्या, समानतेच्या साऱ्या शक्यता आणि संधी या जिवंत असतात), जो नवीन विचारांच्या, विश्वाच्या, प्रगतीच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असतो. कुठलेही द्वैत हे बऱ्याचदा कर्मठतेत परावर्तीत होण्याचा धोका कायम असतो. कर्मठतेचा प्रवास हा कट्टरतेकडे होत जाऊन शेवटी कट्टरता ही मूलतत्त्वावादात परिणत होते. कुठल्याही प्रकारच्या ठाम धारणा या अगदी विज्ञानातदेखील धोकादायक ठरू शकतात. तेव्हा समाजशास्त्रासारख्या अतिशय बदलत्या प्रवाहात फक्त अवरोधाचेच काम करतात. याचे स्वरूप आपण तालिबानी प्रवृत्तीत पाहतच आहोत. कुठल्याही स्थिर झालेल्या मान्यता ह्या वाहत्या प्रवाहातल्या धरणांसारख्या असतात तेव्हा त्या धरणांना उद्ध्वस्त करण्याचे काम करावे लागते. तसे काम ऐंशीच्या दशकाच्या शेवटी व नव्वद दशकाच्या सुरुवातीला तिळवेंनी चौथी नवता मांडून साहित्यात केले. अर्थात त्यांच्या या प्रयत्नांना मान्यता मिळाली की नाही ते अजूनही पुरेसे स्पष्ट नाही. पण त्यांचा प्रयत्न मात्र नक्कीच स्तुत्य आहे.

बदलत्या काळाचे प्रतिबिंब त्यांच्या समीक्षेत अनेक ठिकाणी आपल्याला पाहायला मिळते. त्यासाठी 'सौष्ठव' मध्ये प्रकाशित झालेला 'परिवर्तनवाद का कोसळला?' (अंक १५, दिवाळी २००५) हा लेख प्रातिनिधिक असा म्हणता येईल. तिळवेंची समीक्षा त्यांच्या कवितेप्रमाणेच सर्वस्पर्शी आहे. विविध विषयांवर ते लिलया, पण शास्त्रशुद्ध मांडणीपूर्वक लिहू शकतात. त्यांची मांडणीची एक वैशिष्ट्यपूर्ण अशी पद्धत व विचारधारा आहे. ते सगळे विचार वा कल्पना जाणिवेच्या दृष्टीने मांडत जातात, त्या जाणिवेला जसे सामाजिकतेचे अंग (जाती, वर्ग आणि वर्णनिहाय) असते

तसेच बाजारीय (मार्केट) आर्थिक स्वरूप असते (त्या मार्केटची मांडणीसुद्धा ते वर्णिय अंगाने मांडतात) आणि त्यांच्या संपूर्ण मांडणीला दार्शनिकतेचा ठोस पाया (बेस) असतो. प्रत्येक विचाराला, संज्ञेला ते स्थूलातून सूक्ष्माकडे घेऊन जातात आणि त्या विचाराचे, संज्ञा कल्पनेचे मूळ स्वरूप उलगडून स्वच्छ करून मांडतात.

वाढत्या दळणवळणाच्या प्रभावामुळे आणि औद्योगिक रेट्यामुळे भारतात आधुनिकता साठ-सत्तरच्या दशकात अवतरत होती. पण आधुनिकतेच्या पायात पाय घालून लगेच अवतरलेली अर्धी कच्ची उत्तर आधुनिकता नंतरच्या काळात अडचणीची होऊन बसलेली दिसतेय. खरं तर असं झालेलं दिसतंय की आपल्याकडे सगळी गंगाच उलट्या दिशेने वाहतेय. जर बदलत्या काळाचे परिणाम आणि स्वरूप यांचा विचार केला तर आपल्याकडे आधुनिकता आणि उत्तर आधुनिकता सारख्याच अवतरत होत्या असं आपल्याला दिसतं. कारण आधुनिकतेत स्थानिकतेला, पर्यावरणवादाला, धार्मिकतेला, कुठल्याही तऱ्हेच्या मूलतत्त्ववादाला मूठमाती दिलेली दिसते त्याला काऊंटर म्हणून उत्तर आधुनिकतेची गरज निर्माण होते. आपल्याकडे काय स्वरूप दिसतं? सत्तरीच्या दशकातच सगळी उत्तर आधुनिकतेची लक्षणं दिसायला लागतात. स्वतःच्या अस्तित्वाच्या आणि ओळखीच्या संघर्षातून देशीयतेची गरज निर्माण होते. सातत्याने होणारे सांस्कृतिक, भाषिक परचक्र या गरजेला कारणीभूत असतात. संस्कृती संक्रमणात आपल्या ओळखीसकट संपूर्ण अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण होतो. जर हे संस्कृती संक्रमण समाजाला पचले तर एक नवी सर्वसमावेशक अशी व्यवस्था आकाराला येते व देशीयतेला एक नवीन आकार प्राप्त होतो, ज्यात आपल्याला जुन्याची व नव्याची सांगड दिसून येते.

भारतीय उपखंडातली देशीयता ही या प्रकारचीच अतीलवचीक आहे. कदाचित त्यामुळे उपखंडात दोन हजार वर्षांच्या निरनिराळ्या परकीय आक्रमणांनंतरसुद्धा इथल्या लोकांचे स्वतःचे असे काही तरी शिल्लक आहे. त्याला अर्थातच इथल्या लोकांची मानसिकताच तसेच स्वार्थ निहाय तडजोडीची लवचीक प्रवृत्ती कारणीभूत आहे. सुरुवातीला विरोध करायचा व नंतर तो विरोध सोडून आपणच त्या गोष्टी अंगीकारायच्या, अशी काहीशी मानसिकता भारतातील उच्च वर्गीयांची आहे. अगदी बुद्धापासून सावित्रीबाई फुलेंपर्यंत उदाहरणासकट आपण दाखवून देऊ शकतो. ज्या बुद्दाला, त्याच्या विचारांना प्राणपणाने इथल्या व्यवस्थेने नाकारले त्यालाच नंतर आपल्या दशावतारात स्थान देवून त्याच्या विचारांतली हवाच काढून घेऊन त्याला नामशेष केले, तसेच ज्यांनी सावित्रीबाईंना शाळा चालवायला, शिकवायला विरोध केला त्यांच्याच पोरीबाळी सर्वांत आधी सावित्रीबाईंच्या शाळेत जाऊन बसलेल्या दिसतात. या उदाहरणांवरून भारतीय मानसिकता कळणे कठीण नाही. ज्याच्यासोबत लढू शकत नाही त्याच्यासोबत स्वतःला जोडून घ्या. त्याच्या अगदी उलट मुस्लीम कट्टरपंथीय मानसिकता दिसून येते.

हे सर्व इथे मांडण्याचं कारण म्हणजे, पूर्वी संस्कृती संक्रमणाला जसा एक चेहरा असायचा तसा चेहरा स्वातंत्र्योत्तर काळात (विशेषतः ऐंशीनंतर) दिसून येत नाही. म्हणजे शत्रू तर आहे, पण दिसत नाही आणि त्याचा आकार, आवाका, स्वरूप काहीही माहित नाही, परिणामही माहित नाही असं काहीसं ते दिसून येतं आणि तीच गोष्ट गोंधळाला कारणीभूत ठरली आहे. थोडक्यात, धरलं तर चावतं, सोडलं तर पळतं अशी ही स्थिती आहे. त्यामुळे एक विलक्षण कोंडीजन्य अवस्था आहे असं सर्वांना वाटतं आणि ती तशी आहेही, ही. कोंडी चिमटीत पकडण्याचा प्रयत्न तिळवेंच्या समीक्षेत दिसतो. त्यांना तो साध्य झालाय का हे अजून पुरेसे स्पष्ट नाही. पण त्यांना ही कोंडी नीट आणि थेट जाणवली हे मात्र वैशिष्ट्यपूर्णच म्हणावं लागेल.

या पूर्वीच्या पिढीला समोरचे प्रश्न आणि विरोधाच्या जागा पुरेश्या माहित होत्या. आपण कुठल्या फलंदाजाला बॉलिंग टाकतोय, कुठल्या पिचवर कुठल्या दिशेने टाकतोय ते साठीच्या दशकातल्या तरुणांना माहित होतं. आज परिस्थिती अशी आहे की सर्वच दिशेला फलंदाज उभे आहेत, पण पिच कोणती व दिशा कोणती हेच बॉलर्सना माहित नाहीये तेव्हा करणार काय? असा प्रश्न उभा राहतो. हा प्रश्न आपल्याला मराठी साहित्यविचारात सोडवलेला दिसून येतो. साधारण दहा वर्षांपूर्वी एका विचाराने एकत्र आलेली समविचारी साहित्यिक मंडळी आज आपल्याला 'नवाक्षर दर्शन', 'सर्वधारा', 'खेळ', 'शब्दवेध', 'सौष्टव', 'युगवाणी', 'अनाग्रात', 'अभिधा नंतर' अशा दिशेला पांगलेले दिसतात. या विलक्षण पेचामुळे सर्वसमावेशक अशी लिटल मॅंगझीनसारखी चळवळ उभी राहू शकत नाही हेही सत्यच आहे. दुसरं महत्त्वाचं म्हणजे काळाला असलेली गती आणि आवेग यामुळे नक्कीच आजच्या पिढीला अतिशय वेगाने बदलांना सामोरे जावे लागतंय. कुठल्याही गोष्टीची, विचारांची उत्पत्ती, स्थिती आणि लय याला काहीतरी काळ, काम वेगाचे गणित असते, ते गणितच या रिसायकलिंगच्या काळात मोडून पडलेले दिसतेय. आज सकाळी बाजारात आलेली वस्तू संध्याकाळी जुनी व फेकण्याच्या योग्यतेची झालेली दिसतेय. तिळवेंची समग्र समीक्षा अशा या बदलांना आणि कोंडीला सामोरी जाताना, चिमटीत घेण्याचा प्रयत्न करताना दिसते. त्यामुळे काळाच्या कसोटीवर त्यांच्या समीक्षेचे महत्त्व अनन्य साधारण असे आहे. संपूर्ण काळाच्या परिवर्तनाला स्पर्श करण्याची धडपड त्यांच्या समीक्षेत स्पष्ट दिसते. (त्यांच्या निर्वस्तुवादी कविता या ठिकाणी तपासून पाहता येतील)

त्याची चिन्ह सृष्टी आणि चिन्ह मीमांसा तपासून पाहता कळते की, गंगाधर पाटलांच्यानंतर एवढा विस्तृत 'चिन्हविचार' कदाचित तिळवेंनीच मांडला असावा. या चिन्हसृष्टीच्या विचारावर, विस्तारावर त्यांची आजची संहिता उभी आहे. एकविसाव्या शतकात माणसाची ओळख त्याच्या चिन्ह सृष्टीवरच अवलंबून आहे यातच सारे काही आले. पूर्वी माणूस त्याच्या भाषेवरून, जाती-धर्मावरून, झालंच तर कामावरून ओळखला जायचा, आज माणसाची ओळख तो कोणत्या ब्रॅन्डचे प्रॉडक्ट वापरतो यावरून ठरवली जाते. तेव्हा चिन्हसृष्टीचे आणि मीमांसेचे आणि तिळवेंच्या समीक्षेचे महत्त्व कळणे कठीण नाही.

हजार दोन हजार शब्दांत तिळवेंच्या समीक्षेला सामोरं जाणं शक्य नाही आणि सोपंही नाही इतकी ती विस्तारीत आहे. फारतर संहितेची रूपरेखा एवढ्या शब्दांत मांडली गेली तर गेली. त्यांच्या संपूर्ण संहितेत आपल्याला काय सापडत नाही, दार्शनिकता, अध्यात्मिकता, राजकारण, समाजकारण, बदलत्या इतिहासाचे संदर्भ, भाषेची जाणीव, अर्थशास्त्र, परंपरेतले संदर्भ, सौंदर्यशास्त्र, चळवळीचे संदर्भ असं सगळंच सापडतं. भोज्याला टिपून येण्यासारखं ते सगळ्या विषयांना व विचारांना टिपून आलेले आपल्याला दिसतात. आणि तसं करताना ते वाचकांना हे माहित असेलसं गृहीत धरतात. त्यामुळे बऱ्याचदा ही समीक्षा कठीण आणि दुर्बोध होत जाताना दिसते. अर्थात, त्यांच्या समीक्षेत वाचनीयता असते पण मनोरंजन नसते. संज्ञार्थाची रेलचेळ असल्याने फार निग्रहपूर्वक त्यांची समीक्षा वाचावी लागते. जवळ जवळ सगळी शक्ती पणाला लावून. म्हणून वाचक वाचताना थकतो, पण तो थकवा अवीट गोडीचा असतो. काही अत्यंत आनंदाचे उत्कट क्षण त्यांचं लेखन वाचतांना हाती लागतात, पण त्यासाठी फार धीराने काम घ्यावं लागतं आणि दमण्याची मानसिक तयारी ठेवावी लागते. चांगल्या लेखनासाठी मला वाटतं, वाचक कायमच दमायला तयार असतात. **मार्गी आणि देशी** वाचून दमायला काही हरकत नाही.

P

सध्याची मुले modern समजली जाणारी! सर्वच गोष्टींमधील आधुनिक ज्ञान अगदी लहान वयातच मिळवण्याची क्षमता असलेल्या मुलांसाठी तशी साधनसामग्री समोर असणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यांतही शास्त्रीय विषयांवरील त्यांचे मूलभूत प्रश्न, त्यांची सतत शोध घेण्याची वृत्ती यामुळे सुशिक्षित पालकांचीही दमछाक होते. अशा वेळी अगदी लहान वयातच शास्त्रीय माहिती आणि शोध मनोरंजक पद्धतीने, सोप्या शैलीत आणि रंगीत चित्रांच्या सोबतीने मिळाले तर मुलांबरोबर पालकही खूप होतील. पॉप्युलर प्रकाशनाने Brainworks च्या सहयोगाने तयार केलेल्या विविध वयोगटांतील विविध विषयांवरल्या पुस्तकमालिकांतील Maths Alive Series बद्दलची माहिती आपण मागील महिन्यात वाचलीच आहे. या मालिकेला वाचकांचा उत्तम प्रतिसाद मिळाला म्हणूनच या महिन्यात Amazing Discoveries of Science या मालिकेची ओळख खास बालदोस्तांसाठी आणि पालकांसाठी. लवकरच शाळा सुरू होत आहे. अगदी सुरुवातीलाच अशा पुस्तकांची माहिती मिळाली तर वर्षभरात या विषयांचा अभ्यास मनापासून करायला खरंच गंमत वाटेल. उत्कृष्ट रंगीत छपाईतील ही पुस्तके शाळेच्या क्रमिक पुस्तकांबरोबर प्रत्येक मुलाकडे असायलाच हवीत!

O

P

U

L

A

R

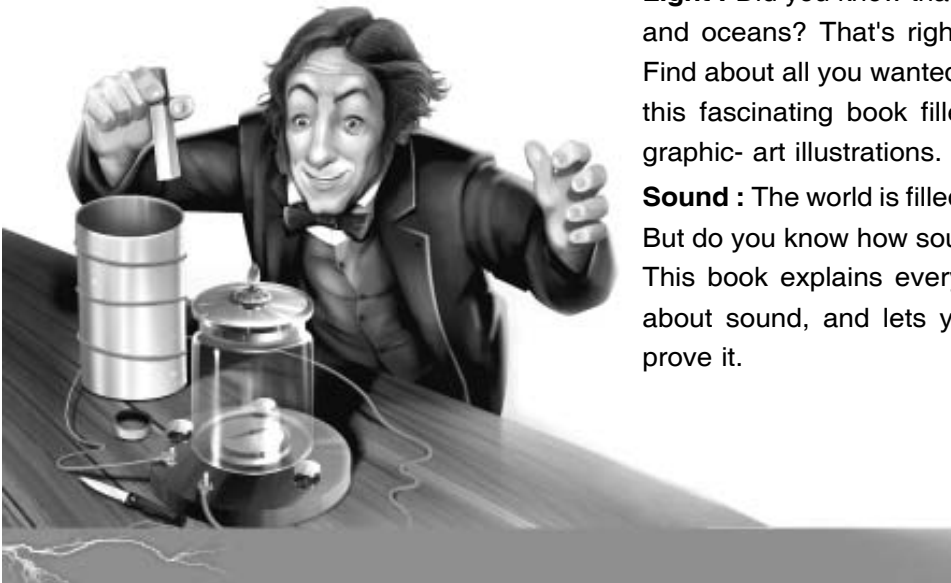

Electricity : We need electricity for almost everything we do. The easy-to-read text, great illustrations and vivid photographs will help you understand how electricity is produced. You will also be able to do your own "inventing" experiments to create electricity. You can also read about the great inventors and thinkers who made electricity happen!

Energy : Everything around us has energy flowing through it. And, what is more, energy can transform itself from one form to another! Learn all about energy, what it is, how it can transform itself and how useful it is, in this brightly illustrated book, full of interesting facts.

Force : If you would like to learn more about force, look inside and learn all about it. Read about Aristotle, Galileo, Newton and other great people who added to our knowledge of force, with a little help from the wonderful illustrations and interesting photographs. Best of all you will be able to do your own Experiments!

Heat : Have you ever wondered what heat is, where it comes from, how it travels, and who figured out what to do with it? Here is your chance to find out all you wanted to know about heat. The brilliant graphic-art illustrations and easy-to-read text with fun facts and knowledge will make learning fun!

Light : Did you know that waves are not just found in seas and oceans? That's right! light travels in waves as well. Find about all you wanted to know about light, and more in this fascinating book filled with amazing facts and vivid graphic- art illustrations.

Sound : The world is filled with the most wonderful sounds! But do you know how sound is made and why you hear it? This book explains everything you ever wanted to know about sound, and lets you do your own experiments to prove it.

Specifications :

Size : 8" X 10"

No. of Pages : 32 each

Binding : Paperback

MRP : Rs. 80/- each

H

नि यतकालिकांच्या नजरेतून...

अनागर समूहाचा सामाजिक दस्तऐवज
कृष्णात खोत यांची रँदाळा ही ग्रामीण वास्तवावर प्रकाश टाकणारी एक निराळी कादंबरी आहे. ही कादंबरी बदलत्या खेड्याचं एक भीषण वास्तव प्रकट करते. ही कादंबरी एका व्यक्तीची किंवा एका कुटुंबाची कहाणी सांगत नाही. तर एका बदलत्या गावाचा दस्तऐवज लेखक आपल्या ओघवती शैलीनं वाचकांपुढे मांडतो. या गावाला बदलायला कारणीभूत ठरते गावातले राजकारण. हे राजकारण गावातील माणसांचं माणूसपण संपवून टाकते आणि एक बकाल खेडं वाचकांच्या समोर येतं.

गावातील जुन्या संस्कारांचं, एकोप्याचं, माणुसकीचं वातावरण बघता बघता ढासळत जाते. या बदलत्या काळाचे भीषण दर्शन कृष्णात खोत इतक्या चित्रमय शैलीनं मांडतात की गावातल्या जुन्या, जाणत्या माणसांबरोबर वाचकालाही ही कादंबरी सुन्न करते.

या बदलत्या गावातल्या तालमी ओस पडतात. तालमीत रात्रीच्या वेळी दारूच्या बाटल्या फुटतात. पालखीसमोर पालखी चौघडे आणि बाज्याऐवजी आता बेंजे वाजायला लागतो. दारू पिऊन झिंगलेली पोरं धिंगाणा घालतात. पूर्वीचे भांडण उकरून डोक्यावर बाटल्या फोडून जखमी करतात. एकलाच बाजूला गाढून चारचारं तरणी पोरं त्याला तुडवून काढतात. परसू, हंबच्या, बाळू, डवंग्या, संज्या, गण्या गुरव, उत्तम्या गुरव, रखम्या महार अशी अनेक नमुनेदार पात्रं या कादंबरीत आहेत.

ग्रामपंचायत, सोसायटी यांच्या निवडणुका आल्यावर गावातले पुढारी याचा फायदा उठवू पाहतात आणि गावात फूट पाडतात. या कादंबरीतील माणसांचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे इथे कोणाच्याच जीवनात खासगीपणा उरत

नाही. प्रत्येकाच्या घरातले वाद चव्हाट्यावर येतात. वाटण्या झाल्यावर भावाकडे गोबर गॅस आणि बांधलेला संडास गेल्यामुळे बाळू डवंग संडासाची भिंतच फोडतो. जखमी हंबच्याच्या तब्येतीची चौकशी करण्याऐवजी गल्लीतल्या बायका त्याच्याकडे भिशीचा हिशेब मागतात. हंबच्याची आई रडायला लागते तेव्हा 'तुझं कवतीक आयकाय आल्यालो नाही. त्या भाड्याला म्हणावं, चट्दिशी दोन पवसाचा हिशेब टाक,' असं सुनावतात. असे अनेक नमुने लेखकाने चितारले आहेत.

ग्रामीण बोलीतल्या प्रवाहीपणामुळे या गावाचे वास्तव वाचकांच्या हृदयाला भिडते. 'पांडू नुसता लाह्या उडल्यागत त्येच्या नावानं उडत होता', 'त्याच्या डोक्यात कुरगाट पडावं लागल्यागत वाटायं लागलं', 'सारं गाव आणि तरुण पोरं भंडारा उधळल्यागत उधळली' अशी वाक्यं नेमका अर्थ प्रकट करतात.

कादंबरीच्या अंती आबा गावात दंगा होऊ नये म्हणून स्वतःहून पोलिसांच्या गाडीत बसतो आणि 'मला अटक करा,' सांगतो. तेव्हा गावातले उरलेसुरला चांगूलपणा नाहीसा होतो. लेखक लिहितो, 'कापलिंगाच्या डोंगरावर दिवस टेकल्यागत दिसत होता. तो तांबडाभडक लोळागोळा झाला होता. बघता बघता दगड पडल्यागत तो डोंगराच्या पल्याड पडला. इजला गावावर सांजवेळ पसरली. धुरकाटल्याची कळा आली.' हा शेवट वाचकाला सुन्न करतो.

अशी ही कादंबरी एक सामाजिक दस्तऐवज म्हणून वाचकांच्या पुढे आली आहे.

- प्रा. निशा पाटील

गांवकरी (नाशिक), रविवार, दि. १ मार्च २००९

किंमत : रु. २७५.०० मित्रमंडळ सवलतीत : रु. २२०.००

पॉप्युलर मित्रमंडळ

दरमहा नव्या रूपातील 'प्रिय रसिक' महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्राबाहेर सर्वत्र पोहोचतो आहे. 'प्रिय रसिक' नियमित मिळविण्याचा आणि मराठीतील अनेक नामवंत लेखकांची पुस्तके विशेष सवलतीत मिळविण्याचा सोपा मार्ग म्हणजे पॉप्युलर मित्रमंडळ! 'पॉप्युलर मित्रमंडळ'चे सभासद व्हायचे म्हणजे नेमके काय करायचे?

- ★ पॉप्युलर मित्रमंडळाची वार्षिक वर्गणी केवळ रु. १००/- आहे. आपण कोणत्याही महिन्यापासून सभासद होऊ शकता. आपण वर्गणी भरल्यापासून वर्षभर आपले सभासदत्व राहिल. दरवर्षी नियमितपणे आपली सभासद वर्गणी रु. १००/- मनीऑर्डर अथवा डिमांड ड्राफ्टद्वारे भरा आणि ग्रंथश्रीमंत व्हा!!
- ★ पॉप्युलर मित्रमंडळ सभासदांना दरमहा नियमितपणे 'प्रिय रसिक' पाठविला जाईल. तसेच आमच्या विविध योजना, प्रकल्प, समारंभ याविषयीची माहिती नियमित कळविली जाईल.
- ★ पॉप्युलर मित्रमंडळ सभासदांना पॉप्युलर प्रकाशनाची पुस्तके विशेष सवलतीत आपले कार्ड दाखवून अथवा सभासद क्रमांक सांगून आमच्या विक्री कार्यालयातून विकत घेता येतील. तसेच प्रदर्शनात, संमेलनात आमच्या स्टॉलवरूनही आता ही खरेदी करता येईल. त्यासाठी विशेष व्यवस्था केली जाईल.
- ★ आपली वर्षभरातील पॉप्युलर पुस्तकांची खरेदी रु. २५००/- किंवा त्याहून जास्त झाल्यास रु. ५००/- ची आपल्या पसंतीची पॉप्युलरची पुस्तके भेट म्हणून देण्यात येतील.
- ★ पुस्तके पोस्टाने अथवा कुरियरने पाठवावयाची असल्यास त्याप्रमाणे योग्य ते शुल्क आकारले जाईल. ते त्या त्या वेळी आपल्याला कळविण्यात येईल.
- ★ डिमांड ड्राफ्ट 'पॉप्युलर प्रकाशन प्रा. लि.' या नावाने असावा.
- ★ आपण आपला ई-मेल पत्ता कळविल्यास दरमहा अंक आणि आमच्या पुस्तकांची माहिती आपल्याला ई-मेल द्वारे पाठवता येईल.

सदानंदयात्रा... ५०

सदानंद भटकळ

१९६०-७०च्या दशकात प्रकाशित झालेले दोन उल्लेखनीय ग्रंथ म्हणजे डॉ. रुस्तम माणकेशा यांचे Plastic Surgery in the Tropics आणि त्यांना काही काळ सहकार्य करणारे तरुण नॉर्वेजियन डॉक्टर ओटो टोकवाम यांचे तशाच विषयावरील पण जास्त 'खास' विषयाचे Maxillo - Facial Injuries.

डॉक्टर माणकेशा जेव्हा हस्तलिखित घेऊन माझ्याकडे आले तेव्हा त्यांची कल्पना ते पॉकेटबुकसारखे काढावे म्हणजे ते कमी किंमतीत व सर्वसाधारण वाचकांना उपयुक्त असे करता येईल, अशी होती. कमीतकमी पाच हजाराची आवृत्ती काढावी आणि त्यासाठी काही आर्थिक जबाबदारी घ्यावयास ते तयार होते. हस्तलिखित वाचल्यावर ते पुस्तक तज्ज्ञ शास्त्रज्ञांसाठीच लिहिले गेले आहे असे आमच्या लक्षात आले. एव्हाना रामदास पॉप्युलरच्या इंग्रजी प्रकाशनाचेही काम पाहत होता. हे दोन्ही ग्रंथ त्या विषयातील उत्कृष्ट निर्मितीचा नमुना ठरतील असे आम्ही करू शकू अशी आम्हा दोघांनाही खात्री होती. म्हणून क्राऊन क्राॅटो आकारात व रंगीत चित्रांसह हे ग्रंथ आम्ही तयार केले. १९६६ च्या फ्रँकफर्ट पुस्तक मेळाव्यात हे ग्रंथ आम्ही नेऊ शकलो आणि प्रथमच आम्ही ह्या दोन्हीही ग्रंथांसाठी 'जे. ए. चर्चिल एन्ड सन्स' या नामवंत ब्रिटिश प्रकाशकाला त्यात गुंतवणूक करण्यास प्रवृत्त करू शकलो. या पुस्तकांचे निर्मितिमूल्य अत्यंत उच्च दर्जाचे होते म्हणून हे शक्य झाले. हल्ली साधी वर्तमानातील कृष्णधवल चित्रेसुद्धा अस्पष्ट छापली जातात. पण या पुस्तकातील सर्व चित्रे स्पष्ट व प्रत्येक तपशील लक्षात राहिल अशी छापली होती हे विशेष. भारत सरकारच्या मुद्रण स्पर्धेत ह्या ग्रंथाला सर्वोत्कृष्ट मुद्रणाबद्दल पुरस्कारही मिळाला होता.

माणकेशांच्या 'प्लास्टिक सर्जरी इन द ट्रॉपिक्स' या ग्रंथामुळे प्रथमच पॉप्युलर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मोठ्या प्रमाणात व्यवहार करू शकला. माझ्या दृष्टीने हा फार महत्त्वाचा टप्पा होता. जेणेकरून प्रकाशक या नात्याने आम्ही सर्वांचे लक्ष वेधू शकलो. मी फ्रँकफर्टला तिसऱ्यांदा भेट दिली. अर्थात १९५५ मध्ये ग्रंथप्रदर्शन करण्यासाठी मी प्रातिनिधिक स्वरूपात भारतीय पुस्तके नेली होती. परंतु या वर्षाच्या भेटीमध्ये मी फ्रँकफर्ट बुकफेअर यांच्या व्यवस्थापकांचा एक निर्मंत्रित आणि सन्माननीय अतिथी म्हणून गेलो होतो. वर उल्लेख केलेल्या दोन ग्रंथांवर फक्त जास्त भर द्यावयाचा असे ठरवून मी काही प्रयत्न करित होतो. एका मर्यादित उद्देशाने मी माझा कार्यक्रम आखला होता. तरीही फ्रँकफर्ट, जर्मनीतील इतर शहरे व लंडन या भेटी खूपच त्रासदायक झाल्या.

म्युनिक येथील विज्ञान वस्तुसंग्रहालय (Science Museum) पाहण्याची मला फार उत्सुकता होती. फ्रँकफर्ट इथे डॉ. प्रमोद तलगेरी यांचा परिचय झाला आणि पुस्तकमेळा संपल्यावर आम्ही दोघेही हायडेलबर्गला

पोहोचलो. तिथून लगेच म्युनिकला दुसऱ्याच दिवशी इतर ठरवलेले कार्यक्रम असल्यामुळे Science Museum मध्ये वेळ थोडाच घालवता आला. त्या भव्य म्युझियमची अनेक दालने बघता बघता मी थकून गेलो. शिवाय माझे पाय कुरकूर करू लागले. डॉ. माणेकशांची एक मैत्रीण व तिची आई त्यांच्या घरी भेट देण्यासाठी ड्युसेलडॉर्फ इथे जाणे भाग पडले. या दोघांच्या आग्रहामुळे तिथली एकदोन सुंदर स्थळे पाहण्यासाठी बरीच पायपीट करावी लागली. परिणामी मी जेव्हा लंडनला पोहोचलो तेव्हा माझे दोन्ही पाय सुजलेले होते. चालण्यास खूपच त्रास होत होता. पाय बुटात घालण्याससुद्धा खूपच कष्ट झाले. सुदैवाने त्या वर्षी मी ज्या हॉटेलमध्ये राहिलो होतो ते एका गुजराती गृहस्थाच्या मालकीचे होते. त्यांनी मला सकाळ-संध्याकाळ शोक घेण्याची व्यवस्था केली आणि इतर औषधे दिल्यामुळे दीड दिवसातच मी थोडाफार हिंडू फिरू लागलो.

या दोन ग्रंथांचे वितरण करण्याचा अतोनात प्रयत्न करत होतो पण फ्रँकफर्टमध्ये या ग्रंथांना अगदीच किरकोळ मागणी आली होती. शेवटचा एक प्रयत्न म्हणून मी वर उल्लेख केलेल्या तीन ब्रिटिश प्रकाशकांना भेट द्यायचे ठरवले. माझ्या दृष्टिकोनाप्रमाणे आणि अंदाजाप्रमाणे जे. ए. चर्चिल अँड सन्स ही कंपनी सर्वात उच्चभू आणि म्हणून इतर प्रकाशकांच्या पुस्तकांकडे ते ढुंकूनही पाहणार नाहीत असा माझा समज होता. म्हणून त्यांना अगदी शेवटी भेटायचे ठरवले. या सर्व प्रकाशनसंस्थांचे मॅनेजर्स हे माझे चांगल्याच परिचयाचे होते. यापूर्वी आमची दोन तीनदा भेट झालेली असल्यामुळे आणि आमचे मासिक 'दी इंडियन पब्लिशर्स अँड बुकसेलर्स' हे त्यांना नियमित पोहोचत असे. त्यामुळेसुद्धा आम्ही एकमेकांना चांगले परिचित होतो. आता हा दौरा संपत आला होता आणि शेवटच्या क्षणी चर्चिल यांच्या कार्यालयात मी पोहोचलो. ही एक सदिच्छा भेट आहे असे मी सुरुवातीलाच सांगितले. पण त्यांनी दिलेल्या प्रतिसादामुळे मला आश्चर्याचा धक्काच बसला. चर्चिल यांच्या प्रतिनिधीने हे दोन्ही ग्रंथ फ्रँकफर्टला पाहिले होते. आणि युरोपमध्ये या ग्रंथांचे वितरण करण्यास आम्हांला आवडेल असे त्यांनी सांगितले. पॉप्युलरने छापलेल्या ग्रंथांच्या प्रती आम्ही घेऊ फक्त त्यावर त्यांच्या नावाचे स्टिकर त्यात असावे असे त्यांनी सुचविले.

पुढील एक गंमतीदार घटनेचा उल्लेख केला पाहिजे. आपल्याकडील पुस्तकविक्रेत्यांना परदेशी पुस्तकेच विकण्याची सवय. मुळात आम्ही पुस्तक प्रसिद्ध केल्यावर मुंबईतील विक्रेते प्रती विकत घ्यायला तयार नव्हते. परंतु तेच पुस्तक ब्रिटिश कंपनीच्या सूचीत आल्यावर त्यांनी मागवून घेतले. म्हणजे प्रॅटरोडला प्रकाशित झालेले पुस्तक व्हाया लंडन परेलला पोहोचले.

हे मासिक मालक संपादक, मुद्रक, प्रकाशक रामदास भटकळ यांनी ज्योती प्रिंटी, अभ्युदय नगर, काळाचौकी, मुंबई ४०० ०३३ येथे छापून, पॉप्युलर प्रकाशन प्रा. लि. यांचेकरिता ३०१, महालक्ष्मी चॅम्बर्स, २२ भुलाभाई देसाई रोड, मुंबई ४०० ०२६ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : रामदास गणेश भटकळ

कार्यकारी संपादक : अस्मिता मोहिते

अक्षरजुळणी : ऑलरिच एण्टरप्रायझेस, माहीम

वार्षिक वर्गणी रु. १००.००